

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

Axmedov Farxodbek Shavkatovich

*O'zbekiston Respublikasi**Ichki ishlar vazirligining Andijon**akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi*MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

*Received: 17.01.2026**Revised: 18.01.2026**Accepted: 19.01.2026*

KALIT SO'ZLAR:

*Jadidchilik harakati.**Ma'rifatparvarlik
g'oyalari. Ismoilbek**Gaspirali,**Munavvarqori**Abdurashidxonov,**Abdulla Avloniy,**Maxmudxo'ja Bexbudi.**Jadid maktablari, "usuli**savtiya". Jadid milliy**matbuoti. Jadidlarning**siyosiy qarashlari.**Ushbu maqola bugungi kunda eng dolzarb mavzulardan biri – "Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi" bo'yicha tayyorlangan bo'lib, XIX asr oxiri XX asr boshlarida mustamlaka sharoitida Turkiston o'lkasida ma'rifatparvarlik g'oyalarining keng tarqalishi va jadidlar tomonidan olib borilgan islohotlar haqida so'z boradi.*

O'zbekistonning buyuk kelajagini yaratishda, uni jahonning rivojlangan mamlakatlari darajasiga erishishda evolyutsion rivojlanish yo'li tanlangani, o'zbek xalqiga xos, tarixan qaror topgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar, axloqiy sifatlar va fazilatlar qo'l kelmoqda.

Jadid namoyondalaridan biri Abdulla Avloniyning bir necha yil oldin «Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot; yo najot, yo xalokat; yo saodat, yo falokat masalasidir», degan fikri bugungi globallashuv zamonida ham yoshlar tarbiyasi uchun juda ham muhim masalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari tarixiy tajribasi shundan dalolat beradiki, ular mustaqillik va taraqqiyot yo'liga qadam qo'yishlari bilan asosiy e'tiborni, birinchi navbatda, yoshlarni o'qitish va tarbiyalashga qaratganlar. Jamiyatni ma'naviy-ma'rifiy yangilashdan ko'zlangan bosh maqsad - yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'pdan-ko'p muhim masalalardan iborat. Shu o'rinda birinchi prezidentimiz Islom Karimovning quyidagi fikrlarini keltirib o'tish joiz: "...biz davlatimiz kelajagini o'z qobig'imizga o'ralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyatlarni chuqur o'zlashtirgan holda tasavvur etamiz. Biz istiqbolimizni taraqqiy topgan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvini erkinlashtirish, inson xuquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini o'z hayotimizga yanada kengroq joriy qilishda ko'ramiz. Biz butun ma'rifatli dunyo, xalqaro hamjamiyat bilan tinch-totuv, erkin va farovon hayot kechirish, o'zaro manfaatli hamkorlik qilish tarafdorimiz."⁸³ Umuman olganda, fan va ta'lim uyg'unligi zamonaviy taraqqiyotning muhim omilidir.

Mustaqillik Vatanimiz tarixida buyuk tarixiy voqea hisoblanib, ushbu tarixiy jarayon xalqimizning uzoq davom etgan qaramlik va mustamlakachilikdan xalos etdi. Birinchi Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlaganidek "Chor mustamlakasi davrida ma'rifat g'oyasini baland ko'tarib chiqqan jadid bobolarimizning faoliyati bunga yana bir misol bo'la oladi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir kabi yuzlab ma'rifatarparvarlar, fidoyi insonlarning o'z manfaati, huzur-halofatidan kechib, yurtimizni taraqqiy toptirish maqsadida amalga oshirgan ezgu ishlari avlodlar xotirasidan aslo o'chmaydi"⁸⁴.

Mustaqillikni mustahkamlashning omillari va vositalari turli shakllarda, ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Mustaqillikni abadiy bo'lishini ta'minlab beradigan asosiy omillardan biri ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani yanada chuqurroq takomillashtirishdan iboratdir.

⁸³ Karimov I.A Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. T., Ma'naviyat, 2008. B.125

⁸⁴ Karimov I.A Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. T., Ma'naviyat, 2008. B. 49

XIX asr oxiri - XX asrning boshlarida siyosiy, madaniy, iqtisodiy jihatdan inqiroz xolatiga tushib qolgan, mustamlaka tufayli rivojlanish past darajada bo'lgan o'lkada Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga yo'l ochish, xalqqa ziyo tarqatish choralari ko'rdi. Bu borada jadidchilik xarakati katta rol o'ynadi. Jadidchilik rus mustamlaka siyosatiga qarshi milliy demokratik xarakat bo'lib, u o'sha davr Turkistondagi qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatlashtirish, jamiyat xayotida ijtimoiy va madaniy islohotlar o'tkazish, pirovardida milliy mustaqillik g'oyalarini xayotga tadbiq etish maqsadini o'z oldiga qo'ygan edi. Jadidchilik avvaliga madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish, hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan. Jadidchilik mohiyatan, avvalo, siyosiy harakat edi. Turkiston mintaqasida jadidchilik xarakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra uchga bo'linadi; Turkiston, Buxoro, Xorazm jadidchiligi. Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xom ashyo manbaiga aylanayotgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar. Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu xarakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy xayotida muhim rol o'ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik xarakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda:

1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha - ma'rifatchilik;

2) 1915 yildan 1918 yil fevraligacha - muxtoriyatchilik;

3) 1918 yil fevralidan 20 yillar oxirlarigacha - sovetlar davridagi faoliyati.

Jadidchilik Rossiyaga qaram bo'lgan musulmon xalqlari orasida dastlab Qrimda XIX asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Uning asoschisi diniy-dunyoviy ilmlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gaspirali (1851-1914) bo'ldi. Ismoilbek 1884 yilda jadid maktabi tashkil etib, 40 kunda 12 bolaning savodini chiqaradi. Uning o'qitish usuli «usuli savtiya», ya'ni «tovush usuli» nomi bilan shuxrat qozondi. «Jadid» arabcha so'z bo'lib, «yangi» degan ma'noni bildiradi. Ismoilbek g'oyalarini qabul qilgan yangilik tarafdorlari «jadidlar», uning g'oyalari esa «jadidchilik» nomini oldi. Ismoilbek Gaspirali darslik yaratadi, o'zining «Tarjimon» (1883-

1914) gazetasini tashkil etib, jadidchilikni turkiy xalqlar orasida keng targ'ib qiladi. Bu gazeta Toshkent va boshqa shaxarlarga ham yoyiladi.

I. Gaspirali 1893-yilda Markaziy Osiyoda bo'ldi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga «Muzaffariya» nomi beriladi. 1899-yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901-yilda Qo'qonda Salohiddin domla, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablarini ochadilar. Jadidchilik xarakatining yirik namoyandalari jadid maktablari uchun darsliklar ham yaratganlar. Xususan, Saidrasul Aziziyning «Ustodi avval» (1903), Munavvarqorining «Adibi avval» (1907), Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» (1912) darsliklari alohida e'tiborga molikdir.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi:

- Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod qilish;
- shariatni isloh qilish va xalqqa ma'rifat tarqatish;
- Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;
- Buxoro va Xivada konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;
- barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish.

Umuman olganda, asr boshida yuzaga kelgan jadidchilik harakati g'oyalari Turkiston halqlarining milliy ozodlik, mustaqillik uchun dastlab chor Rossiyasi, so'ngra sovet mustamlakasiga qarshi kurashda muhim o'rin tutadi.

1904-1905 yillardagi rus-yapon urushi, 1905-1907 yillardagi 1-rus inqilobi, 1905-1911 yillardagi Eron inqilobi, 1908 yil Turkiyada bo'lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar o'z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to'planishar edi. Ularning ko'pchiligi shu davrning ko'zga ko'ringan ijodkorlari – shoir-yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqyealariga hamohang bordi. 1910- yillardayoq ma'rifat va ozodlik g'oyalari uning markaziy mavzusiga aylandi. Adabiyotga „millat“ va „vatan“ tushunchalari kirib keldi.

Jadidchilik harakati davomida ularning o'z matbuoti shakllandi. Jadidlar Toshkentda 1905-1906 yillarda „Taraqqiy“ (muharriri Ismoil Obidov), „Xurshid“ (muharriri Munavvarqori), 1907-1908 yillarda „Shuhrat“ (muharriri Abdulla Avloniy), „Osiyo“ (muharriri Ahmadjon Bektemirov), „Tujjor“ (muharriri Saidkarimboy Saidazimboy o'g'li), Toshkentda „Sadoyi Turkiston“ (muharriri Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev), Qo'qonda

„Sadoyi Farg‘ona“ (muharriri Obidjon Mahmudov) gazetalari va Samarqandda „Oyina“ (muharriri Mahmudxo‘ja Behbudiy) jurnali chop qilindi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o‘z sahifalariga ko‘chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o‘rtaga qo‘ydi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati Turkistonda ma‘rifatchilik va milliy davlatchilikni shakllantirish g‘oyalarini xalqimizda uyg‘ota olgan harakat sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islom Karimov. “Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch”. T.: “Ma‘naviyat”, 2008.
2. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston” 2017.
3. O‘zbekiston tarixining muhim sanalari.”O‘ZBEKISTON” NMIU, 2012-yil.
4. S. Tillaboyev, Akbar Zamonov O‘zbekiston tarixi: 9-sinf uchun darslik. T.: 2019
5. A. Azizxo‘jayev va boshq. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti, T.: 2006
6. Tulenov J. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka. T. «Sharq». 2000 y.